

*A Székelyi ev. ref. Colle-
gium Könyvtáránaé - t. p.
R.*

COMENIUS ÁMOS JÁNOS

A KLASSZIKUS-PÆDAGOGUS ÉS ISKOLAI REFORMÁTOR.

EMLÉKBESZÉD

AZ EV. REF. SZÉKELY-MIKÓ-KOLLEGIUM ÁLTAL 1892. MÁRCZ.
28-ÁN TARTOTT 300-DOS ÉVFORDULÓ-ÜNNEP ALKALMÁBÓL

IRTA ÉS FELOLVASTA:

BENKE ISTVÁN,

EV. REF. FÖGYMN. TANÁR.

*

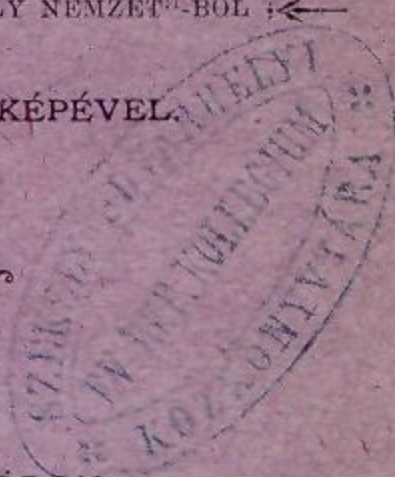
—> KÜLÖN LENYOMAT A „SZÉKELY NEMZET”-BŐL :<—

AZ ÜNNEPELT ARCZKÉPÉVEL.

SEPSI-SZENTGYÖRGY
JÓKAI-NYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSULAT

1892.

COMENIUS ÁMOS JÁNOS

A KLASSZIKUS-PÆDAGOGUS ÉS ISKOLAI REFORMÁTOR.

EMLÉKBESZÉD

AZ EV. REF. SZÉKELY-MIKÓ-KOLLEGIUM ÁLTAL 1892. MÁRCZ.
28-ÁN TARTOTT 300-DOS ÉVFORDULÓ-ÜNNEP ALKALMÁBÓL

IRTA ÉS FELOLVASTA:

BENKE ISTVÁN,

EV. REF. FÜGYMN. TANÁR.

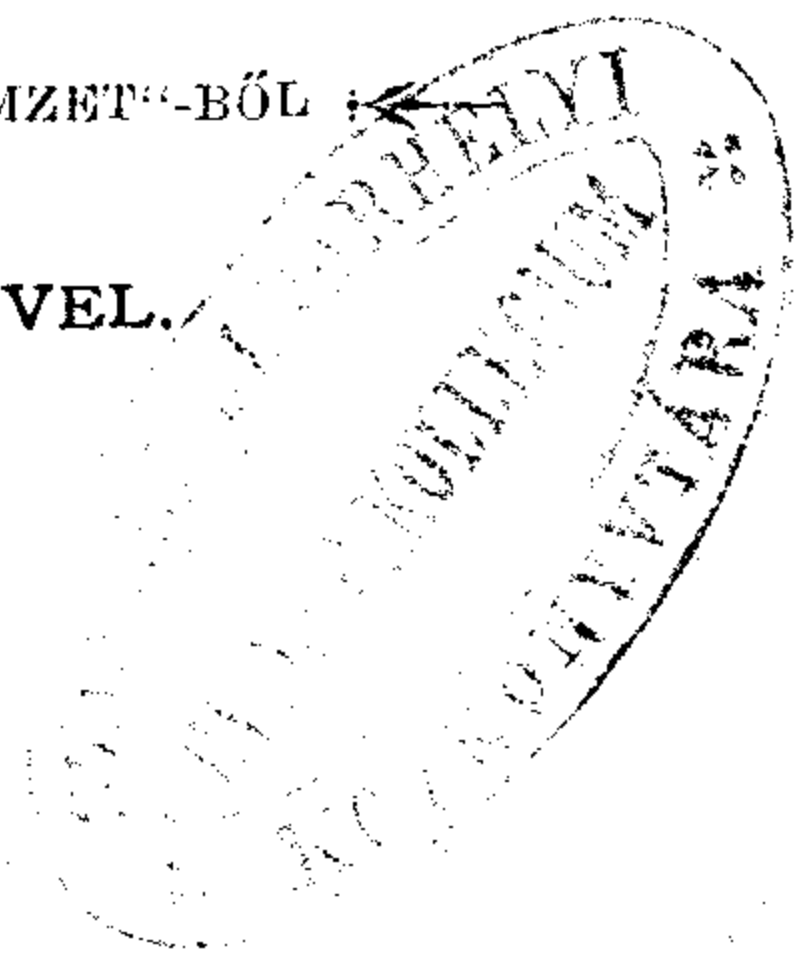

—→: KÜLÖN LENYOMAT A „SZÉKELY NEMZET”-BŐL :←

AZ ÜNNEPELT ARCZKÉPÉVEL.

SEPSI-SZENTGYÖRGY
JÓKAI-NYOMDA-RÉSZVÉNY-TÁRSULAT
1892.

08374

COMENIUS ÁMOS JÁNOS.

— SZÜL. 1592. MÁRCZ. 28-ÁN. MEGH. 1671. NOV. 15-ÉN. —

Comenius Amos János

a klasszikus-pædagogus és iskolai reformátor.*)

Comenius Ámos János nemzetiségére nézve ugyan morva eredetű, de anyanyelvére nézve cseh volt; vallásos neveltetésénél fogva pedig a protestánsok amaz evangéliumi hitű felekezetéhez tartozott, mely a 15-ik század végétől mintegy két századon át „cseh-morva testvérek“ nevezete alatt ismeretes a történelemben. Született 1592. márcz. 28-án, Morvaországban, a gyönyörű fekvésű Magyar-Bród városban, vagy némelyek szerint — minthogy atyja molnár-mester volt — a várostól nem messze délre fekvő s malmokkal bővölködő Niwnitz helységben. Ő maga munkáiban mindig magyar-bródinak (Hunno Brodiensis) mondja magát, mint a hol szülői és nőtestvérei is nyugosznak. Erre nézve legfontosabb adatul szolgálhat az a siremlék-felirat, mely alondoni „British Museum“-ban van s mely így hangzik:

*) A szövegben itt-ott jelzett kutforrásokon kívül használtam még dr. Eugen Pappenheim Joh. A. Comenius, Langensalza, 1892. és Wilhelm Bötticher Joh. A. Comenius, sein Leben u. Wirken. Wien u. Leipzig 1892. cz. műveket s más egyes hazai forrásokat, köztük „Sárosp. Lapok“ 1883. évf. Berecz Gyula Comenius Á. J. Élete és Működése stb. cz. alkalmilag megjelent művét.

„Natus die Martii MDXCII. Hunno-brodae Morav
 Defunctus die 15/15 Novembr. MDCLXX Amsterodami
 Sepultus die 22 ejusdem mensis in hoc templo
 Resurrecturusque ad beatam aeternitatem
 Cui bene precatur F. D. et quiscunque parant sequi.“

E városban a protestáns tannak 1570-ben annyi követője volt, hogy egy evang. reform. a lespereességnek szolgált székhelyül. Voltak azonban kis számban Wald-követők (Valdensek) is. Atyjának neve Komensky Márton volt, a ki — vagy valószínűleg valamilyen elődje — Magyar-Bródtól szintén nem messze fekvő s reformátusoktól lakott Komnina-ból származott oda s az akkori szokás szerint, mint jövevény szülőhelyéről nevezte el magát. E családi néven szerepel tulajdonképpen ma is Comenius a szláv irodalomban. Azonban kortársai, különösen a papok, ez időben szívesen latinositották neveiket; s így lett Komensky-ból: Comenius.

Atyja a Bibliának szorgalmas olvasója s abban annyira jártas volt, hogy azt helyesen értelmezni is tudta; mivel mind ő, mind hitsorsosai a vallásos élet központjául a Bibliát tartották. Innen van, hogy a kegyes atya nem kimélt időt, fáradságot és költséget, hogy a bibliai névre is keresztelt „Ámos“ fiába a tanulás iránti szeretetet beoltsa s a gyermeki lélek szunnyadozó erőit vallásos alapon kifejleszsze. De a kis Ámos alig 12 éves korában elvesztette szülőit — árvaságra jutott a szó valódi értelmében! S mennyire másként volt helyzete az istenfélő, gondos és szerető atya elhunytá után? A vidám ifjúkor eltűnt rá nézve. Érdek nélküli, közönyös emberek hidegségével találkozott lép-

ten-nyomon. S a mi kétszeresen fájhatott neki, az ama lesújtó körülmény volt, hogy gyámjának — habár a szülők jókora vagyont hagytak hátra — az ő neveltetésére egyáltalában nem volt semmi gondja.

Igy történt, hogy Comenius csak 16 éves k o r á b a n — mikor mások ez időben már az egyetemet látogatták — lépett l a t i n i s k o l á b a, vagy a mint ma mondjuk gymnáziumba. De itt csak két évet töltött: 608—1610-ig és ezt sem valami kellemes benyomások között. Mert a mint *Didactica Magna* (Nagy Tanítástan vagy helyesebben: A tanítás nagy tudománya) cz. korszakos művének 11-ik fejezetében levő „visszaemlékezések“ közt olvashatjuk, keserű emlékekkel van eltelve a latin iskolában szerzett tapasztalataival szemben, s a tanítás gyarlóságából kifolyólag így panaszolkodik többek közt: „Mire kikerülnek az iskolából és az egyetemből, a valódi tudományosságnak árnyéka is alig fedezhető fel az ifjakon. A sok ezer közül is én vagyok az a nyomorult emberi lény, a ki életének szép tavaszát a kopott padokon elvesztesgette Hányszor sóhajtottam fel k ö n n y e k k ö z t: Oh, ha isten visszaadná elveszített éveimet!“ („O mihi praeteritos Jupiter si referat annos!“) „De — folytatja tovább — a szavak hiába-valók: az elmúlt napok többé nem térnek vissza; a panasz által többé senki sem lesz ifju. Csak egy dolog lehetséges: az, hogy a menyire lehet, legalább az utódoknak mutassuk meg azt a helyes irányt, melyen a mi fogyatkozásaink elkerülhetők. És ez megtörténhetik. Annak nevében és segedelmével, a ki minden hibáinkat megszámlálja és minden darabosságainkat kisimitja!“ (L. Anton Vrbka:

Leben u. Schicksale des J. A. Comenius, 28—29. old. [Znaim, 1892.]

Ki nem látja e kevés szóban is az igazi emberszeretet mély nyomait s a „tökélességre“ való forró vágyat? E két tulajdonság Comeniust a felebaráti szeretet m a r t y r j á v á ugyan, de a z e m b e r i s é g t a n i t ó j á v á avatta. Igen! A kezdetleges iskolai tanítás gyarlóságát a 18 éves ifju annyira szívére vette, hogy bizonyára ez volt alapja ama későbbi elhatározásának, melylyel életét az iskolák reformálásának szentelte. Nem kívánt ő regényes hajlamból előre felvett szándékkal „hires tanító“ lenni; hanem arra törekedett, hogy minden dolgot magában, felebarátai és Isten iránt összhangzásba hozzon. E végből magát tökéletesíteni és embertársait is erre az „óriás utra“ lehető legkönnyebben rá vezetni: volt az ő kitűzött feladata. Ezért választotta a p a p i p á l y á t, melyen kutató szelleme a megművelendő mezőnek beláthatatlan tereivel találkozik.

Lássuk hát a nagyra törekvő ifjuban a papjelöltet.

II. A theologiai akadémia.

A prágai egyetem ez időben a „cseh-morva testvérek“ ellenfeleinek, az u. n. „utraquisták“ vagy a katolikusok felé hajló hussiták kezében lévén, Comenius oda nem mehetett. És jól lehet a „testvérek“ vallásfelekezetének Prerauban, Fulneckben, Prossnitzben, stb. voltak felsőbb tanintézeteik: de az sem volt szokatlan, hogy egyesek, az akkori gyakorlatnak hódolva, theologiai magasabb kiképzésük végett a németországi s más egyetemeket keresték fel. Így ment el a 18 éves Comenius a n a s s a u i H e r n b o r n b a,

hol 1584. óta az ev. reform. hitűeknek gymnáziummal összekötött akadémiájuk volt konviktussal vagy közétkezéssel, de egyszersmind szigorú iskolai fegyelemmel és bennlakási törvényekkel, a mi a „testvérek“ vallásbeli felfogásainak és erkölcsös életmódjuknak is éppen megfelelt.

A rendszeres iskoláztatást idáig nélkülöző ifjunak most nagy szorgalomra és kitartásra volt szüksége, hogy az elmulasztottakat kipótolja s a főiskolai követelményeknek megfeleljen. És ő megfelelt; mert volt szorgalma, volt kitartása: ezzel pedig — a mint a közpéldabeszéd is tartja — a hegyeket is ki lehet helyükből mozditani! Az ifjú Comenius csakhamar kedvelt tanítvány lett tanárai előtt, mind illetelmes magaviselete, mind a tantárgyakban tanúsított feltűnő előmenetele által. Különösen nagy hatással volt rá nézve Alsted Henrik János hirneves theologiai tanár, a ki az összes emberi tudás rendszerbe foglalásán fáradozott, s azon kívül a Szentírás magyarázása terén is sok érdemet szerzett. Comenius lelkében az Alsted által hirdetett tanok termékeny talajra találtak, a mint ezt az emberiség közjávára irányzott működése világosan bizonyítja. Alsted 1629-ben Bethlen Gábor fejedelem meghívására Magyarországra is eljött s az akkor Gyulafehérváron volt Bethlen-főiskolában tanárkodott; ugyanott halt meg 1638-ban.

Hernbornban két évig (1610—1612.) tartózkodott, a honnan papi, nyelvészeti és más tanulmányainak folytatása végett Heidelbergbe ment. Innen a következő évben (1613.) egy nagy utazásra indult. Bejárta Európa észak-keleti országait s többek közt megfordult Amster-

damban is. Utközben megbetegedvén, kénytelen volt Heidelbergbe visszatérni. Majd Prága felé veszi útját, még pedig gyalog, részint mert pénze nem volt, részint mert meggyengült erejét akarta edzeni. Ekként elméleti ismeretekkel és széles helyeken szerzett gazdag tapasztalatokkal megrakodva tért vissza hazájába 1614-ben.

III. Az első tanítói és papi hivatal. Sors-csapások. Üldöztetések. Kivándorlás. Munkái. „Labyrinth“ stb.

A 22 éves Comenius fiatal kora miatt papi állást nem kaphatott, illetőleg pappá nem szenteltethetett s így még két évet kellett várnia, míg átvehette azt a hivatalt, mely után lelke egész mélyéből sovárgott. Hanem az alatt Zerotin Károly morvaországi kapitány és a „testvérek“ hatalmas pártfogójának felhívására Prauban tanítói hivatalt vállalt, a melyben későbbi nagy tevékenységének gyakorlati alapjait vetette meg. Legfőbb vágya volt, hogy növendékeivel a tudományok fontosságát megértesse s azok további művelésért bennök kedvet ébresztszen. E célból hozzáfogott a latin nyelv tanítási módszerének megírásához, mely műve „Grammaticae facillioris praecepta“ (A nyelvtan könnyebb szabályai) cz. alatt 1616-ban jelent meg Prágában, s melyre neki ösztönzőül szolgált a tanítás módjának megjavítását tárgyaló ama könyv, melyet Ratich Farkastól még hernborni papnövendék korában tanulmányozott vala.

Két évi tanítói működése után (1616-ban) Comeniust a preraui „testvér“ gyülekezet papjává is megválasztották. De ismét két év múlva (1618.) a morva „testvérek“ legvirágzóbb gyüle-

kezetének lesz pásztora Fulneken, a hol egyszer-smind őt az ujonnan felállított iskola vezetésével is megbízták. S jóllehet, hogy egyházi hivatala itt nagyon igénybe vette, a tanítás ügyével az irodalmi tevékenységgel nem hagyott fel. Mint Fulneki pap nősült meg első ízben. Itt élte életének legboldogabb korát. Itt gyökerekedett meg benne az a régebbi elhatározása, hogy **életcélja más nem lehet, mint az iskolák reformálása.** Nagy lelkesedéssel fogott hát a tanügy reformálásához; melyet azonban, sajnos, csak három évig folytathatott békességben. Ugyanis Frigyes cseh király 1620. nov. 8-án koronáját elveszítvén, a cseh királyság önálló létezése teljesen megszűnt. 1621-ben spanyol-osztrák hadak törtek Morvaországba; Fulnek városát is elpusztították, mely alkalommal Comeniusnak könyvtára és iratai odaégtek, s ő maga hajlék és hivatal nélkül maradt. A további üldözések rendjén pedig elveszítette nejét és két gyermekét. Csak lelki erejét nem vesztette el, a melyre nagy szüksége is volt a szörnyű csapások súlya alatt!

Mostantól fogva ide-oda hányatott hosszú élete folytonos nyughatatlansággal, he nem töltött vágyakozással és a legtöbbször súlyos anyagi szükségekkel volt megterhelve. De azért ő soha sem csüggedett s nemes irányu működéséhez a tetterőt soha sem vesztette el. Folytonosan lángoló buzgalommal küzdött vallása és hitsorsosai érdekében s munkálkodott az emberiség jövőjének jobbra fordulásán. Morvaországban többé nem maradhatott. 1621. decz. 13-án II. Ferdinánd osztr. császár- mint cseh királytól egy nyílt parancs jelent meg, a mely minden evangélikus papot és tanítót Cseh- és Morvaországból szám-

üzött, valamint azokat az alattvalókat is, kik a II. Ferdinánd elleni fölkelésben részt vettek. Ekkor Comenius több társával a már fentebb említett Z e r o t i n K á r o l y tartományi kapitány házához menekül, a hol rövid ideig az üldözésektől mentve volt. De midőn 1624-ben egy újabb császári rendelet halálos büntetés terhe alatt minden prot. lelkészt kiutasít az ausztriai tartományokból, Comenius is kezébe veszi a több mint 40 évi vándorbotot.

Vándorutjában Lengyelországon, Berlinen és Frankfurton keresztül báró Sadovsky György házához kerül, a ki a Cseh-óriás hegyek közt az Elbe forrásánál lakott. E menhelyen 3 évnél tovább tartózkodott, s több társával a báró gyermekeinek nevelésével és számos vallásos könyv megírásával foglalkozott, miután még Csehországban létele alatt (első bujdosása közben 1623-ban) megírta volt honfitársai előtt ma is nagy becsben álló „Labyrinth“ cz munkáját, mely — tartalmától eltekintve — ránk nézve azért is nevezetes, mert ezt R i m á n y I s t v á n magyar származásu liszszai (Pozenben) prot. pap fordította le magyarra. (Megvan a Magyar Nemzeti Múzeum könyvtárában.) Teljes magyar czime: „Világ labirintusa és szív paradicsoma. Azaz világos lerajzolása annak, hogy e' világban, és minden ő dolgaiban semmi egyéb nintsen, hanem csak zavarodás és tétozáás, Nyughatatlanság és Háboruság, Tsábítás és Tsalárdság. Nyomoruság és Szomoruság és utoljára mindennek Megunása és Kétségbeesés: de a' ki a' maga Szívében otthon ülven, egyedül az Ur Istennel barátkozik, csak az éri el az elmének igaz és tökéletes tessenességét és örömmét. Mellyet készített volt. és a' maga született Cseh Nyelvén kiadott Koménus

Amos János, Mostan pedig legelőször Magyar Nyelvre fordított Rimány István, Lisszai Református Predikátor Csehországban. Pozsonyban, Wéber Péter betűivel 1805. "Comenius e munkában beutazza az egész világot, megfigyeli a társadalmat, s tapasztalatait allegorikai dráma alakjában írja le, miközben fájdalommal, de élénk tollal ostorozza korának hibáit, különösen a tanítás és nevelésbeli visszasságokat. Sadovszky lovag házában pedig Nagy Tanítástanának („Didaktika Magna“) megírásához fogott; de félbe kellett hagynia, mert 1627. j u l. 31-én egy újabb császári rendelet eddigi pártfogóira, Zerotinra, Sadovskyra és általában minden cseh protestáns nemesre kimondja a száműzetést; s miután még a dán király segedelmébe vetett bizalma is teljesen megcsalta: elveszítette minden reményét a hazájába való visszatérhetésre: minélfogva 1628-ban ismét további vándorlásra kellett magát elhatároznia.

IV. Lissai tartózkodása. Munkái: Janua. Didactica Magna stb. Pansophiai törekvései.

Comeniust 1628. f e b r. második felében L i s s a b a n találjuk, a hol ekkor egy református gymnázium is volt, melyet R a p h a e l (másként Lescinsky) lissai gróf alapított, a kinek támogatását élvezte Comenius több társával együtt. A lengyelországi Lissa volt a „testvérszövetség“ központja. Itt ő részint a nemes családok gyermekeinek nevelésével foglalkozott, részint a gymnáziumnál tanított. Itt ismerkedett meg korának legnevezetesebb tudósaival, a kik az ő eszméinek később többé-kevésbé buzgó előharczosai lettek, mint pl. az angol Hartlib Samuel. Viszont Andreä Bálint württembergi nagyhírű theologus, (a kivel egyezkedéseket is

folytatott a cseh „testvéreknek“ a keresztyén szövetségbe leendő felvétele érdekében) és Verulami Baco, az angol empirista bölcész, és mások meg rája voltak nagy hatással s adtak neki alkalmat, hogy eszméit bővitse és mélyebbé tegye. 1632-ben a „testvérszövetség“ jegyzőjévé s egyszersmind az iskolák felügyelőjéül választják a synoduson. Egy másik zsinat pedig 1635-ben elrendeli a tanítók- és tanároknak, hogy a Comenius elvei szerint vezessék az iskolákat. Mindezzel azt a sok érdemét akarta az egyházi főhatóság méltányolni, a melyet módszeres tanulmányaival, az iskolák reformálásával s főleg a „Janua linguarum reserata“ (A nyelvek felnyitott ajtója) cz művével vivott ki magának s tette cz által ismeretessé nevét az egész kontinensen úgy, a mint sem előtte, sem utána senki ezen a téren.

Ő a nevezett műben, melyet nemcsak a „nyelvek felnyitott ajtójának“, hanem „minden nyelv és tudomány gyökériskolájának“ nevez el, oly tankönyvet kívánt adni, mely 100 fejezetben 1000 mondat- s mintegy 8000 szóval a tanulót nem csupán a latin, hanem a természet s az emberi tudás és cselekvés minden körébe kívánta bevezetni. Más szóval: Comeniusnak e könyvvel az volt a célja, hogy a nyelvi (alaki) ismeretekkel a tárgyi ismeretek is karöltve haladjanak — miután az addigi tanítás sikertelenségét éppen az okozta, hogy a míg a sok nyelvtani szabályra és a sok beemléztetésre módnélküli sok gondot fordítottak, addig a tárgyi (reális) tanítást merőben elhanyagolták, s a „nővendékeket a klasszikusok vastag köteteire bízák olykép, mint mikor a kis vizen járó sajkát az Oczeánra lökik ki — s hozzá még, a klasz-

szikusok a legtöbb tárggyal, mint pl. hadügy, növénytan, bányászat, építészet stb. egyáltalán nem is foglalkoznak“. Comenius e műve által az emberiségnek valódi jóltevője lett; mert a nyelvtanításnak addigi szellemtelen és eredmény nélküli módszere ellenében, minden jogos követelményt teljesen kielégítőleg megkönnyítette a nyelvek tanítását s megalapítója lett a reálistanításnak. Ezért nem csuda, ha megjelenése (1631.) után Európa minden művelt népének nyelvére, számszerint 12-re, sőt még néhány ázsiai u. m.: arab, török, mongol, persa nyelvre is lefordították. Magyarul Nagy-Váradon 1643-ban jelent meg Szilágyi István Benjámint fordításában. S azon időben a Szentírás kivételével nem volt könyv, a mely jobban elterjedve lett volna. Comenius maga megvallotta, hogy az ő „gyermekes“ munkájától éppen nem várta, hogy az egész művelt világ tetszését nyeregi meg; s még kevésbé sejtette, hogy a nyelvtanítás akkori módszere ellenében a tárgyi (reál) és főleg a természettudományi oktatás alapját ő rakja le — minden időre!

A Janua Reserata-ával csaknem egy időben dolgozta ki s illetőleg fejezte be a már említett és még a Sadovsky lovag házában (1627) elkezdett „Didactica Magna“ („Nagy Tanítástan, vagy az a művészet, melylyel mindenkinek mindent taníthatunk“) cz. legnagyobb művét, melyre az alkalmat neki egy magánkönyvtárban véletlenül kezébe került s a jezsuita Bodinus Ilyés Didacticája szolgáltatta. E művén 1628—1632-ig dolgozott s eredetileg cseh nyelven írta meg; de 1638-ban latinra is lefordította s ugyanezen a nyelven adta ki 1657-ben. Felöleli ebben a szemléltetésre, jobban

mondva, az é r z é k e l t e t é s r e fektetett tanítás és nevelés összes köreit; s nemcsak módszeres utasításokat ad, hanem iskolai szervezeteket is nyújt mind olyan alapon, a melyen iskoláink a legalsótól a legfelsőig jelen szervezetükben a Comenius eszméit megvalósítva és meg nem valósítva nyugosznak. Nevezetes, hogy az ő t e r v e z e t é b e n t a l á l j u k a k ö z s é g i i s k o l á k n a k i s e l s ő n y o m á t. A különböző foku iskolákat így helyezé el: A n y a i s k o l á n a k minden házban lenni kell, a hol gyermek van. A n y a n y e l v i i s k o l a minden községben, a a melyre a község lakói közös erővel szövetkezzenek. L a t i n i s k o l a (gymnasium) minden városban. A k a d é m i a v a g y e g y e t e m pedig minden kerületben (tartományban) legyen.

Mindezen iskolák alapjául az u. n. „anyaiskolát“ tartja, melynek oly nagy fontosságot tulajdonít, hogy két évvel a Janna Resarata után (1633-ban) egyszerre cseh és német, később lengyel és (1653-ban) latin nyelven külön könyvben is kiadta a „Didactica Magna“ XXVIII. fejezetében foglalt „I n f o r m a t o r i u m m a t e r n u m“ (Tájékoztatás az anyanyelvi oktatásra) cz. alatti anyaiskoláját. Ez a kis mű első tekintetre a mily egyszerűnek és gyermekesnek (naiv) látszik: ép oly komoly és mély az emberi élet felfogása tekintetében, a melyen voltaképpen nyugszik. Szól ebben a szülők kötelességeiről gyermekeikkel szemben; sőt e tekintetben visszamegy a születés előtti időre is. A gyermek természeti képességei és hajlamai azok a **gyökerek**, melyekből később az egész szellemi és erkölcsi élet kinő — a legnagyobb vezérlő paedagogiai álláspont. „Itt van — mondja ő — a lelkek valódi kiművelésének oszlopköve,

az első alap a közboldogság helyes irányu felépítésére." Ezért kell a szülőknek rajta lenni, hogy gyermekeik — mielőtt a tulajdonképpeni iskolába lépnének — a szülői házból minden szép és nemes iránti fogékonyságot magukkal hozzanak. Különösen pedig az anyának kell tapintatos és értelmes beszélgetéssel a gyermek lelkében szunyadozó nemes érzelmeket felkölteni, gondolkozását megfelelő apró beszélgetésekkel irányozni, a gyermeknek korához mért és jól megválasztott foglalkozásokat nyújtani s mindenek felett arra szoktatni, hogy az életnek majdan tevékeny és munkás tagja legyen. „Hadd legyenek a gyermekek kis hangyák, melyek minduntalan mászkálnak, hordanak, czipelnek, gyűjtenek, rakosgatnak.“ A fődolog azonban, hogy értelmüket is műveljük s korán szoktassuk a körülöttük levő tárgyak megfigyelésére s arra, hogy tiszta kiejtéssel beszéljenek és mindenről értelmesen beszámolni tudjanak. Végül különösen ajánlja, hogy ezen korban, mikor a gyermeki lélek legfogékonyabb: a vallás-erkölcsi képzésre is főtekintettel legyünk. Az anyaiskola a születéstől betöltött hat éves korig tart.

A vallásos és társadalmi életre, főleg pedig az iskolára és a tanítás ügyére irányult minden ezen és sok más munkái mellett egy fölötté nagyra törekvő tervvel foglalkozott, a melynek alapeszméje ez volt: nem **nyelvi** (alaki) ismeret, hanem **tárgyi** (dologi) ismeret az egyedüli cél az emberi tudvágy előtt. Ha csak a nyelvekhez vezető „ajtó“ van, melyen át a dolgokat külsejükről (látszólag) ismerhetjük meg: kell lenni a dolgokhoz vezető ajtónak is, egy „bölcsesség-kapunak“, melyen át a dolgok belséjébe bepillantani és a dolgok lényegét megis-

merni lehessen. Ez a „keresztény bölcsesség“, vagy az ő elnevezése szerint „Pansophia“ (Mindentudás), a mely — mint „minden emberi tudás éléskamrája — mindazt magában foglalja, a mi az Isten, természet és művészet körébe tartozik, vagy más szóval, a mit az ember gondol, beszél és cselekszik. Mindezt harmonikus egészbe foglalva és kiábrázolva olyan alakban, mint egy élőfát, a mely saját gyökereiből nő felfelé, a benne rejlő életerő által ágakká erősödik, lombosodik és végül gyümölcsöket hoz.“ Azt akarta, hogy az emberi tudásnak ilyenformán minden kincsét magában foglaló nagy műterjedelménél fogva is ugyan tulszárnyalja az addig megjelent műveket, de azért figyelemmel szándékozott lenni az ember rövid életére s arra, hogy népies nyelven legyen írva, és így mindenki — tartozzék bármely rendhez, osztályhoz vagy felekezethez — megérthesse s azt elolvasva, megtanulva: a tárgyat illetőleg többé semmi kételkedése ne legyen az olvasónak.

Pansophistikus törekvésének híre egészen Angolországig és azon túl jutott. A vélemények a nagy mű felől általában igen kedvezők voltak, annyira, hogy Comenius teljes hévvel látott a megvalósításhoz — de nem minden kellemetlenség nélkül. Mert a reform-törekvésektől féltő elemek Comenius ebbeli működésében oly irányzatot láttak, „a mely az istenit az emberivel, a kereszténységet a pogánysággal, a világosságot a sötétséggel akarja összeadni.“ Munkájának már csak czimét is — Mindentudás — meg nem bocsáthatták s azt egyenesen az „istenség elleni merényletnek“ minősítették. S minthogy ezen balvéleményben többé-kevésbé még hitsorsosai is osztozkodtak: kénytelen volt a synoduson magát

igazolni s 1638-ban önvédelmére egy újabb művet „A pansophiai törekvések megvilágítása” (Conatuum Pansophicorum dilucidatio) cz. alatt kiadni. Ugyanezen évben Svédországba kapott meghívást az ottani iskolák szervezése végett; de — habár sok előnnyel volt összekötve az új állás — a „testvérszövetségtől” Lissaban nyert hivatalát és hitsorsosai ügyét elhagyni nem akarta: s így sok mentegetőzés után a meghívást nem fogadta el. De meg, pansophiai terveibe is annyira beleélte magát, hogy jutalmazabbnak látta általában a tanítást és a tudományt, mint egyetlen ország iskolaügyét szolgálni. Sajnos azonban, hogy a lissai nagy égés alkalmával 1656-ban (midőn t. i. másodszor tartózkodott Lissában) könyvei és kéziratai ismét elégték, s pansophicus munkáiból nem maradt több az utókorra, mint a tizennyolcz tételbe foglalt alapgondolat; továbbá néhány levélen egy metaphysikai töredék.

V. Comenius Angliában, Svédországban és Elbingben. Püspökké választatása.

Az a hatás, melyet Comenius eddigi működésével széltében gyakorolt, neki oly hirnevet szerzett, hogy a legműveltebb nemzetek igyekeztek ők maguknak megnyerni s iskoláikat általa újjáalakítani. 1641-ben Hartlib Sámuel barátja közbenjárására az angol parlament meghívását fogadta el; a mi rája és a testvérszövetségre nézve annyira megtisztelő volt, hogy méltó várakozással tekinthetett mindenki a legjobb és a legnagyobb eredmény elé. Londonba egy viharos tengeri hajózás után 1641. szept. 22-én érkezett meg, a hol barátai benne

azt a reményt keltették fel, hogy a parlament támogatásával a Pansophia megírására anyagi segélyt és annak folytán munkatársakat is fog kapni. De az országnak akkori politikai viszonyaiban hirtelen beállott fordulatok s az írlandi váratlan zendülés és katholikus ellenmozgalom miatt a parlament hirtelen eloszlott — s ő minden segély nélkül reményeiben megcsalódva állott. De csak rövid időre, míg kitavaszkodott!

Midőn ekkor éppen az övéihez visszamene-
telről gondolkodott, érkezik hozzá egy újabb meghívás Svédországból, a hol egy ősrégi holland családból származott, nemes szívű s igen gazdag kereskedő, a Nordköpingben lakó Geer Lajos, nyujtott Comeniusnak s néhány társának a maga házánál segedelmet és olyan állást, melynél fogva Comenius most mindazt remélhette, a mit a „Pansophia“ megvalósításához fűzött. Mielőtt azonban működését itt megkezdte volna, Maecenasa tanácsára előbb Stockholmba kellett mennie, hol a híres Oxenstierna Axel birodalmi kanczellár és Skyte János upsalai egyeti rectorral kellett a végrehajtandó terv fölött értekezni.

Oxenstierna, a ki maga is nagy előszeretettel viseltetett az iskolaügy iránt, négy napig tartó valóságos vizsgálat alá vette Comeniumot, a ki később a kanczellár felől úgy nyilatkozott, hogy „annyi didacticai és pansophiai ismeretet tanusított, mennyit addig egy tudóstól sem tapasztalt.“ Az együttes beszélgetés eredménye az lett, hogy Oxenstierna nyíltan kijelentette, hogy a Pansophiától nem várja a dolgok jobbra fordulását; ilyesmire soha senki sem gondolt: következőleg hagyjon fel Comenius is idevágó törekvéseivel; e helyett tevékenységét fordítsa to-

vábbra is az iskolákra s a latinnyelv könnyebb megtanulását célzó módszeres működéseire. Ily nézetet hangoztatott Skyte is. Végre Comeniusnak engedni kellett s legalább egyelőre, az ábrándos tervtől, a Pansophiát illetőleg elállott és megígérte, hogy nyelvtanait kiegészítve, új kiadások alá rendezi. Pártfogójával pedig abban állapodtak meg, hogy a „testvérszövetség“ ügyeire való tekintetből legjobb lesz, ha Elbingben (Poroszországban) — hol Geerneknak szintén volt kereskedői összeköttetése, — telepedik le s angolországi útja óta nem látott családját is oda hozatja.

E fordulatot angolországi barátai, kik a Pansophiát mindenféleképpen megvalósíttatni szerették volna, kedvetlenül fogadták s nyíltan kifejezték, hogy az iskolaügyi kérdések már eléggé tisztázva vannak és az eddigi nyelvtanok is célszerűek; de nem így van a dolog a reáliákkal; az annyira szükséges Pansophiának még alapkérdései sincsenek tisztába hozva; már pedig az igazi bölcsesség útját megmutatni hasznosabb minden latin betűzésnél. Hartlib Sámuel pedig egész elkeseredéssel kiáltotta Comeniusnak: „Hová süllyedsz lefelé, s minek vállalkozol erődön a'óli kicsiny dolgokra?“ (Quo moriture ruis, minoraque viribus audes?) De a Geer-rel kötött egyezsége változtatni már nem lehetett: s Comenius — nagy lelki küzdelem közt — 1642. nov. 21-én családjával együtt Elbingbe érkezett amaz erős elhatározással, hogy csupán csak tanulmányainak él s tervbe vett nyelvtanait kidolgozza, mi végből levelezéseivel is egyidőre felhagyott. Eleinte segítő társai voltak oldala mellett: Cyrillus Pál, Figulus Péter, Petreus Dániel és Nigrinus Dániel.

Legelőbb is a *Janua Linguarum* átdolgozásához fogtak. De, hacsak ideje engedte, — hogy barátai ostromló kéréseinek is némileg eleget tegyen — vissza-visszatért a Pansophiához, melynek alapvonásait még abban az évben (1642.) kiadta Danzigban „*Pansophiae Diatyposis*“ (A mindentudás kiábrázolása.) cz. alatt. Ettől fogva élete itt Elbingben folytonos munka, kellemetlenség és igen sokszor a végső szükség közt váltakozott. És daczára, hogy 1643-ban Erdélyből is meghívást kapott Alsted helyére a gyulafehérvári Bethlen-főiskolához, az ajánlatot nem fogadta el, hanem megmaradt Elbingben, hogy elvállalt kötelezettségeinek pártfogójával szembeu eleget tegyen — habár ez utóbbi nem tanusított iránta mindig nagylelkűséget, sőt egy ízben az évi járadékot is megvonta, a miért nem mindig az „ur“ akaratát követte, a ki még abba is beleavatkozott, hogy kik legyenek a Comenius munkatársai s a ki még a miatt is megneheztelt Comeniusra, hogy miért ment el 1645-ben a thorni egyházi gyűlésre. De a nagy szellemek élethajója, ha fennakad is egy-egy zátonyon, az a hit, hogy nekik missziójuk van az emberiséggel szemben: keresztül tör az akadályokon. Ezt a hitet Comenius sem vesztette el!

A béke közte és pártfogója közt végre is helyre állt. S bár munkatársai az anyagi szükség és más okok miatt gyakran változtak: már 1646-ban Svédországba utazhatott pártfogójához, hogy neki az elkészült kéziratokat bemutassa. A munkálat egy külön bizottságnak adatott, mely azt jónak találta s kinyomatását bizonyos apró javítás feltétele mellett elhatározta. Visszauta-

zott hát Elbingbe s 4 segédével a hátralevő dologhoz látott. Pártfogója azonban róla és társairól ismét megfélekedezett. Ekkor (1647-ben) írta Hartlib Sámuel meghitt barátjához azt az emlékezetes levelet, a melyben — miután korábbi terveit, törekvéseit, jó szándékát feltárta — többek közt ezekre a keserű szavakra fakad ki: „S a mi a jelen körülmények között a legszégyenletesebb az, hogy kénytelen vagyok kolduláshoz folyamodni. De inkább a halál, mint a koldulás legyen osztályrészem!” ... Végre még az év eltelte előtt — talán eme levél híre után — a legnagyobb szükségben megjött a várva-várt segély is 500 wallon tallér összegben; minek következtében a „tövises“ didaktikai munkálatokat Comenius szerencsésen befejezhette.

De mielőtt pártfogójával végleg leszámolt s a kinyomatással teljesen elkészült volna, külső helyzetében nevezetes változás állott be. Ugyanis 1648. elején hírül veszi, hogy a „testvérszövetség“ püspöke, a 78 éves Justinus Lőrincz meghalt Ostrorogban. Erre neki, mint a „testvérek“ egyik felügyelőjének, Lissaba kellett menni az új választásra, melynek eredménye akként ütött ki, hogy Comenius, a legérdemesebb „testvér“, lett az új püspök. Ebből folyólag eddigi tartózkodását is föl kellett cserélni az amugy is második hazájává lett Lissával, s ekként nyomasztó helyzetéből is szép szerével kiszabadult. S midőn itt az elbingi munka-cyklus utolsó simítását is végrehajtotta, Geer-nek s illetőleg a nyilvánosságnak a következő művekkel számolt be: 1. Methodus Linguarum Novissima. (A nyelvek legujabb módszere). 2. Vestibulum Latinae linguae (A latinnyelv pitvara). 3. Latinae Lin-

guae Janua Reserata (A latinnyelv felnyitott ajtaja). 4. Lexicon Januale (Kézi Szótár). 5. Atrium Linguae Latinae (A latinnyelv előcsarnoka). Mind-ezen műveiben a fennebb vázolt módszeres elveket a legszigorubb következtetésekkel alkalmazza s a gondolat, szó és tárgy által a gondolkozás, beszéd és tett érvényesül az értelem, nyelv és a kéz eszközeivel. Megemlítendő még, hogy a Januat képekkel is feldiszipette, a melyeket Comenius maga rajzolt. Továbbá a Methodus Novissima-ban — a melyet Geer pártfogójának és Maecenasának ajánlott, s melyet az összehasonlító nyelvészet alapvető munkájául lehet tekinteni*) — bucsut vesz a philolog-didaktikai működéstől és teendőinek sorozatában a reális irányt helyezi kilátásba.

VI. A sárospataki iskola ujjaszervezése. Itteni irodalmi működése és az „Orbis Pictus.”

Habár az előbb jelzett munkák közreadásával Comenius akként vélekedett, hogy az iskolák iránt maga elé tűzött feladatát nemcsak elvégezte, hanem ez által „mellékes foglalkozásainak is vége van”, (tricarum fore finem) mégis nemsokára ismét csak az „iskolába” kellett visszamennie. Hitközségének sorsát ő sem kerülhette el! Mert a svéd kancellár, Oxenstierna, bár megígérte támogatását a „cseh protestáns testvéreknek”, a westfáli békében (1648. okt. 24.) őket a „magasabb politikai érdekeknek” áldozta fel — a mint erről Comenius is nyíltan vádolja. Elszéledtek hát a szabadságukat s önállóságukat végleg elveszített „cseh-testvérek”, és Európának talán egy protestáns országa sem volt, a hol ők részint mint

nevelők és tanítók, részint mint művészek és lelkesek nem működtek volna. Közülök sokan Magyarországra is, főleg a felsőbb megyékbe, elszéledtek s a hitbuzgó I. Rákóczy György és más protestáns magyar főurak által pártfogást és segédelmet találtak. A menekültek, természetesen, a „testvéri kapcsolatot“ azért továbbra is fentartani törekedtek a lissai központtal s illetőleg ennek lelkes püspökével, Comeniussal.

Részint ez által, részint s leginkább eddigi, több mint negyedszázados multja és korszakos művei által akora volt ezen időben (1648.) az ő hírneve s munkái is annyira elterjedtek, hogy már hazánkban is voltak követői s tankönyveit imitt-amott magyarul is kiadták, illetőleg az iskolákba használatra bevették.*) Követői közé tartozott, többek közt, Tolnai Dali János, sárospataki tanár és I. Rákóczy György udvari papja, később pedig özvegyének Lorrány Zsuzsánnának tanácsadója s mindkét fiának (Györgynek és Zsigmondnak) nevelője. Tolnainak a fejedelmi udvarhoz és a sárospataki iskolához való viszonya és működése sokkal ismeretesebb a magyar közönség előtt, hogyszem azok vázolására nekem itt kiterjeszkedni kellene.**)

*) A fönnebb említett Szilágyi B. Istvánon kívül 1638-ban Abeliuss Simon brassói pap, a Janua Reseratat, 1643-ban pedig Piscator (Fischer) Lajos, a Bethlen-főiskola tanára, a Linguae Lat. Vestibulumot adták ki.

**) L. a már említett műveken kívül Dezső Lajos Comenius A. J. Magyarországon cz. külön füzetét a „Sárospataki Lapok“ 1883. évfolyamából, és Márki Sándor, Amos Comenius jeles dolgozatát a „Nemzeti Nőnevelés“ 1881. évfoly. 18—39. old.

említek meg, hogy midőn a sárospataki vár I. Rákóczy György birtokába került, a fejedelem arra törekedett, hogy az ottani iskolát oly rangra és helyzetbe hozza, minőben a gyula-fehérvári Bethlen főiskola volt. S e törekvésében nagy segítségére volt a fejedelem költségén Hollandiában és Angliában tanult Tolnai János, ki 1638-ban a pataki iskola rektora lett, s ki a külföldön Verulami Baco és Comenius hatása alatt szerzett ismereteket és iskolai szervezeteket Sárospatakon is érvényesíteni buzgólkodott. Ujitásai miatt surlódásba jött az intéző körökkel, a kik a megszokott régihez ragaszkodtak. Különösen a papság kelt ki a felvilágosodott szellemű, széles ismeretű Tolnai ellen, attól tartva, hogy az iskolai ujitás maga után vonandja az egyházi szervezet ujitását is. Utoljára Tolnai lett vesztes, sőt 1646-ban az iskolától is meg kellett válnia. De 1649-ben újra Sárospatakon találjuk, hová Lorántfy Zsuzsánna közvetítésével hívták meg ismét tanárnak. Ő buzditotta az özvegy fejedelem-asszonyt és fiát Zsigmondot a Comenius meghívására, mint a kik a kezeikbe került munkákból Comeniust előzőleg már jól ismerték s működéséhez nagy reményeket fűztek, a mi kitűnik a sajátkezüleg hozzá intézett következő meghívóból is:

„A végből. hivunk tégedet (a magunk és dicső fiaink nevében), hogy üdvös segítségül légy pataki iskolánk reformálásában (miben Isten dicsőségére, nemzeti ifjuságunk javára s az ország keresztyény egyházainak üdvére kényesen és komolyan fáradozunk), s hogy itt nálunk, nemzetekszerte dicsőíteni kezdett természetes módszereket valódi, teljes s világos példában mutasd be. Nem mintha téged komolyabb tanulmányaid-

tól, melynek öreg korodat szentelted a közjóért, s melyek által elfoglaltnak lenni hallunk, a poros levegőjü iskola terhes gondjaihoz akarnánk hívni: hanem hogy igazgatásod alatt a mi tudós férfaink: ezen mi iskolánknak előjárói, igazgatói és tanítói szerencsésebben haladván a kivánt reformálásban, a tanulmányok módszerének nyomozása körüli fáradságos munkáid végrehajtásában örömdre legyenek s ez uton is annál több kedv, nyugodt elme s jó remény fűződjék azon nagyobb terveidhez, melyekre Isten segítségével törekszel.“

Ezeket írta Lorántfy Zsuzsánna, a ritka fejedelmi erénynyel ékeskedő asszony, II. Rákóczy György fejedelem édes anyja, Comenius Ámoshoz 1650. elején akkor, midőn férjének, I. Rákóczy Györgynek, halála után kisebbik fiával, Zsigmonddal Sárospatakra költözött, s 12 évi ottléte alatt a férje által főiskolai rangra emelt intézetet oly bőkezűen segítte, hogy annak aranykorát idézte elő. Nyugodtan mondhatta el tehát kevés halála előtt e megható szavakat: „Te látod, Isten: mint az édes anya magzatit, a dajka az ő kicsinyedit, úgy igyekeztem nevelni (a pataki főiskolát) Istennek és szegény hazánknak szolgálatjára.“

Comenius a meghívást örömmel fogadta: egyfelől hogy pansophicus („mindentudás“) elméleteit a gyakorlatban is valósítsa; másfelől, hogy mint a „testvér-szövetség“ püspöke a Magyarországra menekült hitsorsosai iránt tanusított védelmet és támogatást a fejedelmi udvarnak megköszönje. Comenius 1650. május havában érkezett meg Sárospatakra, a hol őt nagy ünnepségekkel fogadták. Innen a Tokajban időző fejedelmi asszonyhoz utazott s itt terveit előadván

a pataki iskola viszonyait beszélték meg. A néhány napig tartó értekezés azzal ért véget, hogy Comeniust megbízták: készítsen tervet, hogy miként lehetne a pataki iskolát a pansophiai elvek szerint szervezni és átalakítani. A tervezet nem sokára elkészült s azt „*Illustris Patakinæ Scholæ Idea*“ (A pataki főiskola eszméje) czimen benyújtotta. Ennek megtörténtével visszament Lissaba előbbi működése körébe. „Mindent — mondja ebben a tervezetben — tanítani kell az iskolában, a mi az emberi természetet s ez által a családot, államot, egyházat és iskolai életet tökéletességre viheti s a mi által a lélek bölcseségre, a szív jámborságra, a kéz ügyes tevékenységre, a nyelv helyes beszédre, általában pedig a tanítvány szemlélet által öntevékenységre és illedelmes magaviseletre jut el.“

A tervezet annyira megtetszett, hogy Lorántfy Zsuzsánna levelet intézett a „testvérszövetség“ senioraihoz, hogy Comeniust a sárospataki iskola teljes reformálására bocsássák el családotól. Nagy fizetést, 940 akkori, vagy a mi pénzértékünk szerint évenként 6000 frtot (a többi professornak 250—250 vagy a mai értékben 1520 frt évi fizetésök volt), továbbá a „testvérszövetségből“ 10—12 ifjunak ingyen ellátását és taníttatását, a munka befejezése után pedig Comeniusnak nagy jutalmat ígért. Ily ajánlatot a fejedelemasszony megsértése s a „testvérek“ érdekeinek mellőzése nélkül Comenius vissza nem utasíthatott. De odamenetelét bizonyos föltételekhez kötötte, nevezetesen, többek közt: hogy a terv az ő híréhez és a fejedelmi család méltóságához képest vitessék keresztül; a morva „testvéreket“ Rákóczy Zsigmond is pártfogásába vegye; a tervezett akadémia hét tanteremmel s

kellő számú tanulószobával láttassék el; a tanulók számára részint olcsó, részint ingyenes közétkezés (Konviktus) rendeztessék be; tisztességes fizetéssel ellátott tanítói állomások szerveztessenek; nyomda, könyvtár, természettudományi és szépművészeti muzeum állíttassék be stb. „Hogy könyvtárt és nyomdát kívánt — mondja Márki Sándor idézett dolgozatában — csak a kor szellemének adott kifejezést; ilyenekkel hazánk több tanintézete birt. De hogy a természettudományok számára kísérleti termet követelt: ez oly kívánság, mely teljesen kiérdemli figyelmünket, kívált, ha figyelmünkre méltatjuk azt a kort, mely annyira elfogult volt a reáliák iránt, hogy mindent, mi a természettel ellenkezni látszott, boszorkányságnak bélyegzett.”

Miután e feltételeket a fejedelmi udvar elfogadta; továbbá Geer Lajos és a „testvér-szövetség” az elmenetelbe belenyugodott, 1650. okt. 6-án ismét megvált Lissától, s új hazájába, Magyarországra indult, a hová nov. 20-án megérkezve Sárospatakon letelepedett.

Beköszöntő beszédét mindjárt még november hónapban megtartotta. Tárgya: a lelki tehetségek kiművelésnek l é n y e g é r ő l (De Cultura Ingeniorum) szólt. A műgonddal készített beszéd nagy hatással volt ugyan a hallgatókra, de valószínű, hogy a később iránta is nyilvánult ellenséges indulatnak csiráit, már itt vetette el, midőn a magyarokról így nyilatkozott: „Az igazság megvallanom kényszerít, hogy köztetek az elmének művelése nem érte még el a kellő magasságot, hanem mint egy közben akad el. Bizonyítja ezt oskoláitok nyers, üres és hiányos deáksága, bizonyítja az ezekből kirekesztett szabad művészetek, bizonyítja ezt a felsőbb

tudományok: az orvosi és jogi, valamint a felsőbb theologiai és bölcsészeti tudományok hiánya". Nem sokkal azután (nov. 28-án) a lelki tehetségek kiművelésének eszközeiről, jelesen a könyvek hasznáról egy újabb felolvasást tartott, mondván: hogy a tanulónak a könyveket aranynál, gyöngynél többre kell becsülni; de nem elég megbecsülni, hanem olvasni és éjjel-nappal forgatni is kell s a nevezetesebb dolgokat belőle kiírni vagy kijegyezni.

Az osztályokat szervezte és rendezte s azokat következőleg nevezte el: 1. classis vestibularis (hol a növendék tanulmányainak tornáczában van); 2. ianualis (ajtó); 3. atriális (előterem); 4. philosophica (bölcsészeti); 5. logica (gondolkodástani); 6. politica (országglástani), és 7. theologica vagy theosophica (istentani). De a szép és korát sokban megelőző terv a sok akadály miatt csak részben valósulhatott meg, a mennyiben csak a 3 alsó osztályt szervezhette egészen a maga tervei szerint, s ezek számára, a mennyiben nem voltak tankönyvek, újakat írt vagy dolgozott át. S míg nálunk a mai időben ugyszólva már az elemi iskolában is lábra kezd kapni a szaktanítás, addig Comenius az osztályrendszernek volt határozott híve, s minden tantárgynál az elméleti résznek a gyakorlatban való alkalmazására helyezte a tanítás súlyát, nem pedig a „szakismeretek” minden áron való elsajátítására — a mint a mai „tömő-rendszerben” tapasztalatilag láthatjuk. De a tanulók kölcsönös munkálkodására és ösztönzésére is nagy súlyt fektetett. E végből és az emlékezet gyakorlása végett is hetenként ugynevezett „vetélkedést” tartatott.

Az énekekre és zenére nagy gondot fordított. Az erkölcsök ápolása végett minden osztályban szenátust állított be, élén egy konzullal, a mely minden héten egy ülést tartott és a kihágások felett ítéletet hozott. A vallásosság gyakorlása végett minden tanítást imával kezdetett és azzal végeztetett. A testedző játékokat és iskolai mulatságokat rendezte és újakat hozott be, így behozta az iskolai szindarabokat is, melyekre nagy súlyt fektetett, s ilyen szindarabokat vagy iskolai drámát többet írt; de szigorúan tiltotta a kártya- és kockajátékot és a fiatal korban elkezdett s illetőleg mértéktelen dohányzást. Végül elkészítette egy jól rendezett iskola rendtartását. (Leges Scholae bene ordinatae czim alatt.) A szorgalom élesztésére pedig ismét egy másik könyvvel munkált; czime: Fortius Redivivus, sive de pellenda scholis ignavia. (Az újraélő Fortius vagyis: a tunyaság kiűzése az iskolákból) eléggé tájékoztat a tartalomra nézve is.

A darabos latinságot kiküszöbölte és helyesebb latin beszélgetést hozott be, és habár nem tartotta a latin nyelvet egyedül üdvöztető tudománynak, de azért annak pontos megtanulására nagy súlyt fektetett. Erre nézve álljon itt a következő párbeszéd: 1) Jöjj édes fiam! 2) Egy igen fontos dologról akarok veled beszélni! 3) Beszélj és én hallgatlak! 4) Akarsz-e bölcs lenni? 5) Mi az: bölcsnek lenni? 6) Mindent jól megérteni, mindent jól cselekedni és mindenről jól beszélni! 7) Akarok, de ki fog engem arra megtanítani? 8) Isten, továbbá a bölcsekkel való társalgás, akár élnek, akár meghaltak azok! 9) Kik az élők? A tanítók! 10) S kik az elhunyt-

tak ? 11) A kik előttünk éltek és a kikkel most is beszélhetünk könyveik által ! 12) Elegendő ez ? Elegendő ! 13) Csak Imádkozz Istenhez, engedelmeskedj a tanítóknak és szeresd a könyveket ! 14) Hogy azonban a bölcseket megérsd, 15) meg kell tanulnod azon nyelvet, melyen ők irtak. 16) Nevezetesen a latin nyelvet, 17) mert a latin nyelv szép, a népeknek közös kincse és mert bölcsesé tesz.

Sárospataki irodalmi működését az említeteken kívül még a következő munkák tüntetik fel: 1. De repertis Studi Pansophici obicibus (Az egyetemes tanulmányok föltalált akadályairól.) 2. De Ingenia colendi primario instrumento Libri (Az ész művelésének első eszközeiről szóló könyvek.) 3. De reperta ad Authores Latinos prompte legendos et clare intelligendos facili, brevi, amoenaque via (A latin szerzők gyors olvasására és világos megértésére vezető könnyű, rövid és kellemes út.) 4. Eruditionis scholasticae pars prima. Vestibulum, rerum et linguae fundamenta ponens (Az iskolai nevelés első könyve. Pitvar, azaz a dolgok és a nyelv alapja.) 5. Eruditionis scholasticae pars II. Janua rerum et linguarum structuram externam exhibens. (Az iskolai nevelés második könyve. Ajtó, mely a dolgok és nyelvek külépületét foglalja magában.) 6. Praecepta morum in usum Inventutis collecta (Az ifjúság használatára összegyűjtött erkölcsi szabályok), mely 1653-ban készült. 7. Schola ludus, hoc est: Janua linguarum praxis comica (Iskolai játék, azaz: a nyelvek ajtajának tréfás gyakorlása.)

Legnevezetesebb irodalmi alkotása azonban ez időből az „Orbis Pictus“ (Nyomtatásban 3 év múltán jelent meg latin és német, később pedig négy nyelven. Teljes czime: Orbis sensuum pictus, hoc est omnium fundamentalium in

mundo rerum et in vita actionum, Pictura et Nomenclatura. Nürnberg, 1657.) Lőcsén 2-ik kiadásban 1728-ban jelent meg ily magyar czim alatt: „E' Világon levő minden jelesebb Dolgoknak, és az idei Élethez tartozandó Foglalalatosságoknak Le-rajszolások és meg-nevezések, a' Titulusoknak lajstromával“. E kiadás arról nevezetes, hogy Bubereki Jónás magyar fainetsző látta el képekkel, Elöl-járóval pedig Babil György, a ki ezt mondja, többek közt: „Használni fog ezen könyvetske, ha a Magyar-Oskolákban Magyarul forgatják, az Anyai nyelvnek egész és fundámentomból való meg-tanulására.“ Érdekes a „Bé Rekesztés“ is: az ehhez való képen a gyermek levett kalappal áll tanítója előtt, ki e szavakat intézi hozzá: „Ekképen láttál rövideden mindeneket, valamellyeket megmutathatni és megtanultad a legfővebb szókat, a Deák, Német, Magyar és Tót Nyelvnek. Menj el mostan dolgozban és olvassad szorgalmatosan a több jó könyveket is; hogy tudós, bölcs és kegyes lehess. Emlékezzél meg ezekről: az **ISTENT** féljed, és azt segítségül hijad; hogy megadja tenéked a bölcseségnek lelkét. Légy jó egészségben!“ Lát-hatjuk tehát, hogy Comenius e mű által az ismeretek könnyebb elsajátíttatása végett a szemléltetéshez s így az érzékekhez folyamodott, midőn a képek neve s a képekkel ábrázolt tárgyak leírása által egyrészt a tudományok iránti érdeklődést fölkelteni, másrészt az olvasás művészetében a növendékeket segíteni akarta. E könyvében nem tudósokhoz szólott, hanem kezdőkhöz, a kiket egyszerre nevelt is, tanított is. Ezért nem csuda, ha a „hangoztatás“-ra fektetett Comenius első képes ABC és Olvasókönyvét mindenütt nagy örömmel fogadták s az új

időig ezt vagy utánzatait használták — habár „hangoztató módszere“ főleg hazánkban lassan kezdett is tért nyitni magának.

De ennyi áldásos működése sem volt Sárospatakon annyi fényes eredménnyel, mint a hogy azt a lánglelkű tudós és ritka emberszerető férfi megérdemelte volna. Épen mint Tolnaitól, tőle is elhidegültek, mert nem szerették a behozott újításokat. Ezért elkedvetlenedett; elkedvetlenedett főleg a tanulók lustaságán, a tanítók közönyösségén s a „professorok“ (így nevezte ő a felsőbb osztályok tanárait) féltékeny és ellenséges magatartásán. E miatt és a Lissaban időközben beállott politikai változások miatt 1654. június 2-án megvált az iskolától, miután egy gyönyörű kibucsuzó beszédet tartott, mely alatt még ellenségei is könnyeztek. Bucsubeszédében „A Magyarországbán végrehajtott tanügyek eredményét“ (Laborum scholasticorum in Hungaria obitorum corona) foglalja egybe három főrész alatt: 1. Mi az, miben itt 3 év alatt fáradoztunk? 2. Mire és kiknek kell ügyelni, hogy azt el ne veszítsük? 3. Mit értsünk teljes jutalom és annak elnyerése alatt? Miután hű sáfárkodásáról részletesen beszámolt, a viszonyok mostohaaságának tulajdonítja, hogy szép reményei az iskola teljes újjászervezésében meg nem valósultak. Azonban őrködni kell, hogy a már meglevők is veszendőbe ne menjenek. E végből így szól többek közt: „Hozzád fordulok nagyságos és fönséges fejedelemnő, ki engem e tanodával együtt legkegyelmesebben pártfogolsz. Isten után rajtad áll, hogy e tanodát vagy teljesen felvirágoztasd, vagy elhanyaglatni engedd. Virágzásra segited az által, ha az Istentől most adott férfiakat kegyesen ápolod s mindaddig neveled számukat, míg

a két alsó osztálynak is állandó tanítókat szerzesz Ti iskolai kormányzók az által, ha nem fordítjátok el vigyázó szemeteket. Ti tanárok és tanítók az által, ha nem tértek el a helyes módszer és szorgalom útjáról. Ti tanulók az által, ha felhasználjátok az alkalmat s az igazi tudományos műveltség szeretetére egymást kölcsönösen tüzelitek Legyetek mindnyájan egyek az Urban, hisz az Urnak ugyanazon munkájában foglalatostoktok!“ Végül az egyház, iskola, a város és Magyarországhoz intézett „Isten hozzád“ után lelkesült hévvel így kiált fel: „Éljetek boldogul minden barátaim! Comuniustoknak barátságos emlékezetét őrizzétek meg magatok között; kísérje őt barátságos jó kívánságatok. Ha valakit megsomoritottam, míg veletek voltam, tulajdonítsátok azt emberi gyarlóságnak; hogy nem szándékkal történt, tudja az, ki mindeneket tud! Különösen Isten veletek kedves kartársak! s ha úgy hívétek, hogy én a ti Illéstek valék, s tőletek való távozásom felett szomorkodtok: én, mint az én Elizeusaimat tekintelek titeket s kívánom, hogy kettős mértékben adassék nektek az én szellemem hogy ezen ti iskolátokat s másokat is oly feddhetetlenül és bölcsen kormányozzátok, a mily feddhetlen és bölcsen kormányozta a próféták iskoláit Elizeus Isten hozzátok ez iskolának kedves növendékei, az ifjuság virágai, a haza reményei! Vezetőitek előtt oly tanulékonyoknak, szelideknek, mindenekben engedelmeseknek, egymás közt pedig egyetértőknek mutassátok magatokat, miként a próféták fiai mutatkoztak Elizeus előtt s egymás előtt . . . Élj boldogul végre mindenek fölött Te, mindnyájunk kegyes pártfogója, védasszonya, anyja, magas

fejedelemnő! az egész dicsőséges Rákóczy házzal. Éljetek! örüljete! virágozzatok örökké! Hallgasd meg és töltsd be szavaimat, ki egyedül teheted, imádandó Isten! Ámen“.

VII. Ujabb sors-csapás. Utolsó vándorut és örök megpihenés.

Miután Comenius hazánk nevelés-oktatásügyi történetének is egy lapjára, a fennebbiek szerint, oly fényesen felirta örök emlékezetre méltó nevét, visszament „testvéreihez“ Lissaba, hová őt Isten és lelkiismerete szólította. De itt rövid ideig tartózkodhatott. Ugyanis 1655-ben X. Gusztáv svéd király legyőzvén Kázmér lengyel királyt, Lissa is meghódolt a győzőnek; de a következő évi áprilisben egy lengyel csapat visszafoglalta s egészen fölégette a várost. „Ez alkalommal — írja ő „Excidium Lesnae“ (Lissa végveszedelme) cz. gyászos visszaemlékezésében — én is elveszítettem mindenemet; el házamat, butoraimat, könyvtáramat, 20 évi munkássággal a pansophiához gyűjtött kézírataimat.“ Csak néhány kisebb irását tudta a föld alá rejteni egy ládácskában: egyéb mindene a lángok martaléka lett. Comeniusnak „testvéreivel“ együtt menekülni kellett. Először Sziléziába futott, a hol híveit szerteszélylyel ereszté, hogy többé soha se egyesüljenek. Később Frankfurtba s innen Hamburgba, végre 1656. augusztusban családjával együtt Amsterdámba érkezett.

Itt előbbi pártfogójának, Geer Lajosnak, fia Geer Lőrincz gondoskodott róla és övéiről a legnagyobb bőkezűséggel. Majd a városi tanács segítségével látta el, polgárjoggal ruházta fel és az iskolák vezetésével bizta meg. Ugyancsak a vá-

rosi tanács és Geer Lőrincz felszólítására és pártfogásaik mellett kiadta módszeres munkáinak gyűjteményét „J. A. Comenii opera didactica omnia ab anno 1627 ad 1657 continuata“ Amsterdam, 1657. czim alatt négy könyvben; ezek közül az 1-ső a Lissaban irtakat 1627—1642., a 2-ik az elbingi munkákat 1650—1654., a 3-ik a magyarországi műveket 1650—1654., a 4-ik pedig az Amsterdamban eddig irt számszerint kilencz munkát tartalmazza, mindenik könyv eme jelszóval: „**Omnia sponte fluent, absit violentia rebus!**“ (Minden önkényt fog menni, ha nem erőltetjük a dolgokat!)

Ettől fogva inkább vallásos, társadalmi és az emberiség közjólétét célzó iratok közreadásában fáradozott. Ezek közül megemlítjük az „örök béke“ eszméjét fölvető amaz értekezését, melyben a különböző keresztyén felekezetek kibékítése és egyesülése után a délen lakó szláv népek nyomorán ugy akart segíteni, hogy a törökök is áttérjenek az evangeliumi hitre s ajánlá, hogy a Bibliát fordítsák le törökre. Sőt e végből még a szultánhoz is irt egy előszót, melyben neki a szentírás olvasását s a kölcsönös türelmet ajánlá. Az általános szeretetre vonatkoznak mindazon későbbi művei is, melyeket hitsorsosai egyháztörténetének és vallásalkotmányának megírása után „az emberiség megjobbulásáról“ (*De rerum humanarum emendatione consultatio catholica*), „minden dolog megújításáról“ (*Panegersia*) stb. irt.

Végül emlitsük meg röviden utolsó művét, életének és működésének mintegy hattyu dalát: az „Egyedül szükséges“ (*Unum necessarium*) czimű munkáját, melyet 1669-ben, megtört testtel, kifáradt szellemmel irt a hetvenhét éves

aggastyán. A tiz fejezetre osztott könyvben reszkető kezekkel vázolja megfutott élet-pályáját, mely számára oly sok „tövist” termett. S most élete alkonyán az Isten lábainál zengi Dáviddal: „A z a z é n ö r ö m e m, h o g y I s t e n n e l v a g y o k. M i n d e n m u n k á m a t I s t e n n e k é s a z ő g y e r m e k e i n e k, a z i f j u s á g n a k, s z e n t e l t e m; s h a l e n n e ó r a, m e l y b e n n e m a z t t e t t e m v o l n a, a z á t k o z o t t l e g y e n”. A világot Jézusnak, az istenembernek törvényeivel lehet ujja teremteni; azért a z i s k o l á k a t a K r i s z t u s s z e l l e m é b e n k e l l t ö k é l e t e s i t e n i: csak így lehetünk Isten országának tagjai; csak így valósulhat meg az „egy akol és egy pásztor” felséges eszméje . . .

Élte utolsó éveiben testét gyötrő betegségek sorvasztották, lelkét kínzó fájdalmak emésztették részint a sok meghiusult remény és még több csalódás, részint a „testvérszövetség” elzüllése és ama keserű tudat miatt, hogy hivatali utódot a püspökségben nem hagyhat hátra: mert elszéledt a nyáj a sors-üldözött pásztor elől! De egyszer minden halandó dolognak és minden emberi küzdelemnek vége lesz. Vége lett a Comenius fáradaimainak és szenvedéseinek is, midőn 1671. nov. 15-én csaknem 80 éves korában meghalt Amsterdamban, hol 14 évet töltött, mely idő alatt 27 munkát, egész életében pedig körülbelől 105-öt (köztük tisztán nevelésügyit 44-et) irt s illetőleg adott ki.

* * *

Vele egy tiszta szívű, mélyszeretetű, fáradhatatlan buzgalmu, kitartó akaratu s korának legnagyobb tudósa, az uj korszak tanítás- és ne-

velésügyének reformátora, egy századokra kiható nagy lélek, egy szellemóriás szállt a sirba. Az ő emlékezete ennél fogva el nem mosódhatik, még akkor sem, midőn a tanítás és a nevelés terén majd századok múlva valamikor új ég és új föld fog alakulni! Legyen az ő példája, szeretett tanítványok, intő eszköz magatoknak a vallás és erkölcsiség alapján való teljes kiképzésére a tanulásban s majdan az életben; az ő példája legyen intő eszköz nekünk mindnyájunknak a Jézus szelleme követésében, a munkában, a küzdelemben, az élet viharában, s otthon a családi életben a nevelés, itt az iskolában ismét a nevelés és a tanítás terén!

E mű szerzőjénél megrendelhető :

1. „Isten Országa“ templomi és iskolai beszédek gyermekek és ifjak istentiszteletére és vallástanítására. *I. kötet: Vaughan Jakab* angol beszédgyűjteményéből szabadon átdolgozva. S.-Szentgyörgy, 1888. Ára 1 frt. *II. kötet: Molenkamp* holland és *Stanley* angol műveik után szabadon átdolgozva. Sepsi-Szentgyörgy, 1888. Ára 1 frt 20 kr.
2. Könyvkereskedői utólagos „bizomány-leszámlás“ folytán egynehány (25—30) példányban megvan még : „Zwingli Ulrik élete és a helvét reformáció megalapítása.“ Negyedszázados évfordulóra szentelt emlék-mű. A reformátor arczképével. Sepsi-Szentgyörgy, 1884. Ára 1 frt 20 kr.

